

تاریخ نگارگری ایران

سید عبدالمجید شریفزاده

■ باغهای خیال
■ نوشته: ا.م. کورکیان؛ ژ.پ.سیگر
■ ترجمه: پرویز مرزبان
■ نشر فرزانه، چاپ اول، ۱۳۷۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نسخه ارزشمند به ایران بازگشت. کتاب تازه منتشر شده باغهای خیال «هفت قرن مینیاتور ایران» نمونه‌ای از پژوهش در تاریخ نگارگری ایران است که از دوره مغول تا دوره قاجاریه است و مهمترین ویژگی آن چاپ نمونه‌هایی از نگاره‌های مکاتب مختلف است که برخی از آنها به تازگی صورت گرفته است. باغهای خیال، هفت قرن مینیاتور ایران اثر دو نویسنده مشهور شرق شناس ا.م. کورکیان و ژ.پ. سیگر که توسط پرویز مرزبان ترجمه و جزء مجموعه هنر توسط انتشارات فرزانه در سال ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است. مطالب این کتاب در ۲۴۰ صفحه شامل عناوین ذیل است:

شروع مطلب، سوابق گذشته، نقاشی مغولی (سده‌های هفتم و هشتم هجری) تیموریان و ترکمانان، بهزاد و دوران طلایی مکتب هرات (۸۷۳ تا ۹۱۳ ه.ق.)،

مشاهده و بررسی این آثار است که چنانچه بتوان هر چه بیشتر نمونه‌های مختلف نگارگری ایران در مکاتب مختلف را چاپ و منتشر نمود و آنها را از این انزوای خارج کرد باعث اعتلاء روز افزون آن گشته و ایده‌های تازه‌ای به این افراد می‌دهد. شهرت و اعتبار برخی از این نسخ و نگاره‌های آنها چنان بوده که متأسفانه نام خریدار و مجموعه‌دار و نگهدارنده آن بر این نسخه‌ها گذاشته شده که برخی از آنها جز نابود کردن این نسخه‌ها و برگ برگ نمودن آن و به حراج گذاشتن این کتب ارزشمند و تاراج آنها حرکتی دیگر نکرده‌اند، چون شاهنامه‌ای که به غلط به نام کتاب فروش فرانسوی به شاهنامه دموت شهرت یافته که در زمان سلطان ابوسعید در دوره مغول تهیه شده و یا شاهنامه شاه طهماسبی که به غلط به نام شاهنامه هوتون معروف گردید، که خوشبختانه به همت مسئولین جمهوری اسلامی ایران بخش عمده‌ای از این

تاریخ نگارگری در ایران یکی از موضوعات مهمی است که برخی از پژوهشگران ایرانی و بیشتر محققان شرق شناسی کشورهای دیگر به آن پرداخته‌اند، اما به تحقیق اکثر محققان خارجی، نگارگری ایران را از دوره مغول مورد بررسی قرار داده‌اند و شاید اولین پژوهشگری که بررسی‌های خود در زمینه تاریخ نگارگری را به قبل از اسلام معطوف داشته استاد ارجمند اکبر تجویدی بوده که در کتاب نقاشی ایران از کهن‌ترین روزگار تا دوره صفویه، به نکات ارزشمندی اشاره نموده است. در آثار زیبا و با ارزش نگارگری ایران که در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های سراسر دنیا نگهداری می‌شود، نسخ مختلف ادبی و عرفانی که دارای نگاره‌هایی هستند، از نظر کمیت و کیفیت هنری چون دگرانهایی بر تارک هنر و خصوصاً نسخ خطی می‌درخشند. و آنچه که پژوهشگران و نگارگران به دنبال آن هستند،

دوران عظمت صفویان، شاه اسماعیل و شاه طهماسب (۹۰۸ تا ۹۸۴ ه. ق.)، میانجیگری قزوین (۹۸۴ تا ۱۰۰۷ ه. ق.)، مکتب اصفهان (۱۰۰۷ تا ۱۱۳۵ ه. ق.)، تجسم بخشی به غیبت، باغهای بیابان، عروج نظاره گر، سیری در عالم خیال، شرح عکسهای سیری در عالم خیال، فهرست اعلام.

در این کتاب علاوه بر مطالب فوق ۹۵ تصویر از نگاره‌های مختلف در زمینه مکاتب نگارگری با شرح آن به چاپ رسیده است.

مطالب کتاب را می‌توان به سه بخش عمده تقسیم نمود. ۱- از ابتدای مطالب تا صفحه ۵۳ که مکاتب مختلف نگارگری ایران از دوره مغول تا دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است. ۲- بخش دوم که از صفحه ۵۳ تا صفحه ۱۶۹ مباحثی را در بررسی مفاهیم و ویژگیهای نگارگری ایران مطرح می‌نماید. ۳- در بخش سوم تصاویری از نگاره‌ها و شرح آنها را درج نموده‌اند.

مقدمه و شروع مناسب کتاب در پاراگراف اول نشان از اشتیاق نویسندگان نسبت به نگاره‌های ایرانی دارد، اما در پاراگراف دوم بخشی را آغاز می‌نماید که به دلیل آشنا نبودن نویسندگان با مفاهیم هنری و اعتقادات هنرمندان هنرهای سنتی و میانی اسلامی است و آن هم عدم امضاء در آثار هنری است که به عقیده آنها، «رویداد زیانبار دیگر اینکه نگارگر ایرانی که به عللی چند - مهمتر از همه دینی و سیاسی - مکلف بوده پیشه خود را همه وقت پوشیده بدارد هیچگاه آثارش را امضاء نمی‌کرده است». نکته قابل تأمل این است که هنرمندان مسلمان خصوصاً ایرانیان با روایات خاص خود، براساس بینش و اعتقاد اسلامی آثاری را ابداع می‌نمودند و به همین جهت خود را مبدع اثر نمی‌دانستند بلکه معتقد بودند که آنها تنها واسطه‌ای هستند که الهامات و فیوضات الهی را منتقل می‌نمایند، بنابر این نیازی به ثبت نام در این آثار نبوده است. هنرمندان از سر صدق و صفا و فروتنی آثار را رقم می‌زدند و اگر هم در برخی از نمونه‌های نادر رقمی از هنرمند مشاهده می‌شود، چنان پنهان و نامشخص است که یافتن آن به سادگی میسر نیست و آن زمان هم که بر اثر مرادفات با اروپائیان هنرمندان ایرانی اقدام به امضاء آثار نمودند، چنان فروتنانه و با اخلاص ارادت خود را به اسلام و ائمه اطهار اظهار نمودند که با ظرافت نام این معصومین را رقم زده‌اند. به عنوان مثال «محمدزمان» نقاش، بانام «یا صاحب الزمان» رقم می‌زده است. و یا «علی اشرف» که شاگرد محمد زمان بوده بدین ترتیب رقم زده، «زبعت محمد، علی اشرف است» که هم اشاره به امامت حضرت علی (ع) بعد از حضرت محمد (ص) دارد و هم اشاره به شاگردی خود نسبت به محمد زمان داشته است.

نکته دیگر اینکه نگارنده در صفحه دوم حکم شرعی را طرح می‌نماید که در خصوص تحریم شبیه سازی در اسلام است و معتقد است که نگارگران به جهت این حکم که شبیه‌سازیها را نباید علناً در معرض تماشای هموعان خود قرار دهند، اقدام به تصویرگری

در نسخ خطی نمودند، چنین برداشتهای ناقص و ناصحیح را معمولاً در نوشته‌های مستشرقین می‌بینیم که به دلیل عدم آشنایی با مفاهیم و اعتقادات اسلامی مطالبی را بیان داشته‌اند. شاید منع صورت سازی در نوع نگاه به طبیعت نزد نگارگران مؤثر بوده باشد اما ارتباطی به انعکاس آن در نسخ خطی ندارد بلکه این ارتباط بین شاعران و نگارگران است که باعث انتقال مفاهیم و اعتقادات اسلامی گردیده و به تبع آن آثاری را در این نسخ ابداع نموده‌اند.

ترجمه خوب استاد در اکثر موارد به روانی خواننده می‌شود اما گاه دچار سختی می‌شود و همچنین برخی از اصطلاحات ناآشنا و غیر مصطلح درک مفاهیم درست را دچار مشکل می‌کند. مثلاً در صفحه ۸ اشاره به «سفالگریهای نقش برجسته کاری شده» در دوره هخامنشی می‌نماید که این شیوه از کار را نه به عنوان

سفالگری نقش برجسته بلکه به عنوان آجرهای لعابدار می‌شناسیم که چنین اصطلاحی، یعنی نقش برجسته، ذهن خواننده را به یاد نقش برجسته‌های سنگی دوره هخامنشی می‌اندازد.

تاریخ انتشار کتاب به زبان اصلی در سال ۱۹۸۳ میلادی انجام شده که پس از پانزده سال ترجمه شده است اما برخی از اطلاعات نویسندگان که در کتاب ذکر شده، نشان دهنده آن است که متن و یقیناً برخی از اطلاعات آن حداقل مربوط به سی سال قبل است. به عنوان نمونه در صفحه ۱۲ کتاب تصویری از یک صفحه از نسخه خطی شاهنامه ارائه شده که موضوع اثر مربوط به داستان سام و زال و سیمرغ است که در سال ۹۸۵ ه. ساخته و از نسخه معروف به شاهنامه شاه اسماعیل دوم می‌باشد، اما نکته قابل توجه در آن اعلام محل نگهداری این برگ از شاهنامه است که در کتاب نوشته

نمی‌کنند، همانگونه که در این کتاب هم اشاره نشده است. در این آثار حتی حال و هوای باغهای شیراز را در آثار جنید با سروها و گل‌های زیبایش را می‌توان حس نمود که نمونه‌ای از آن در تصویر صفحه ۲۳ کتاب دیده می‌شود.

در صفحه ۲۵ کتاب نویسنده توصیف خوب و دقیقی از نگاره یوسف و زلیخا اثر استاد بهزاد می‌نماید. و در عین حال سعی نموده‌اند که بر جسته‌ترین آثار هر دوره را معرفی نمایند. مباحث دوران مکتب اصفهان بسیار کلی آورده شده و مکاتب زند و قاجار را در ادامه فصل اصفهان و بسیار گذرا ذکر نموده‌است و تنها در چند سطر تاریخ افشار و زند را اشاره می‌نماید و در دوره قاجار نیز بیشتر به مباحث تاریخی و وضعیت اجتماعی این دوران پرداخته است.

بخش دوم کتاب که مربوط به ویژگی‌های نگارگری است معمولاً در میان نویسندگان تاریخ نگارگری کمتر به چشم می‌خورد اما در این کتاب دریافت مناسبی از نگاره‌ها و نگاه نگارگران دارد.

در مباحث مربوط به مفاهیم نگارگری چون، تجسم بخشی به غیب، باغهای بیابان، عروج نظاره‌گر، نویسنده هر جا در پی چگونگی شکل‌گیری تفکرات نگارگران، مطلبی را عنوان نموده و این مباحث را به اعتقادات پیش از اسلام و تفکرات مزدایی می‌رساند. به عنوان نمونه در صفحه ۵۹ کتاب آمده: «بر طبق سنتی مزدایی باغ بهترین مکان برای اتصال جویی به عالم بالاست، چرا که واقع است در میان طبیعت زمینی و دنیای آرمانی آن «روشنی ازلی» یا بگوئیم از یک سو اتصال جویی با ملکوت و از سوی دیگر مکاشفت در درون خویش.» و در بخش دیگر: «به درستی رنگ را در نگارگری ایران یکی از ویژگی‌های مهم معرفی می‌کند و بیان می‌شود که نگارگری ایران از جهات نابی و تابنده‌گی رنگها عملاً در دنیا بی‌رقیب است!؛ باز هم علت اصلی آن را اعتقاد به بینش نمادین مزدایی می‌داند که رنگ را اولین دختر نور می‌شناختند.

در بخش تصاویر ضمن ارائه آثار تازه که تاکنون چاپ نشده، آثاری قدیمی از نگارگری ایران را شاهد هستیم. در شرح تصاویر نیز گاه مواردی ذکر شده که متناقض با نوشته‌های کتابهای دیگر است؛ به عنوان نمونه تصویر شماره ۱۱ که مربوط به داستان همای و همایون در باغ است، نویسنده آن را مربوط به مکتب هرات می‌داند در حالیکه در کتابهای دیگر، این تصویر هم از آثار جنید معرفی می‌شود.

در مجموع این کتاب را باید مناسب و قابل استفاده ارزیابی کرد، خصوصاً تصاویر نگاره‌های تازه آن که کمتر به چشم خورده است.

و عباسی و همچنین آثار به جای مانده از دوره سامانیان و خصوصاً آثار دوره سلجوقی که جایگاه ویژه‌ای در هنر دوره اسلامی دارد مورد بی‌توجهی و یا بی‌مهری قرار گرفته است. اما مکتب مغول را خوب معرفی می‌نماید و خصوصاً در این بررسی به مطابقت‌های تاریخی و معرفی نسخ و بعضاً توصیف آنها اهمیت می‌دهد.

در معرفی آثار و نگارگران نکاتی وجود دارد که اشاره به آنها در جهت شناخت دقیق‌تر نسبت به آثار مفید خواهد بود. معروفترین اثر جنید، نگارگر نسخه دیوان خواجوی کرمانی که در بغداد در دوره جلایریان ساخته شد، کاری نبود که بدون پشتوانه هنری شکل گرفته باشد و سابقه و پایگاه هنری این آثار نیز در شیراز بوده است. جنید شاگرد شمس الدین شیرازی، و در حقیقت شیوه کار جنید در این آثار ادامه مکتب شیراز بود که در بغداد رخ می‌نماید، نکته‌ای که معمولاً به آن اشاره

شده در مجموعه خصوصی نگهداری می‌شود. این اطلاع همانگونه که قبلاً اشاره شد حداقل مربوط به سی سال قبل است، چون این برگ از شاهنامه هم اکنون در موزه رضا عباسی در تهران نگهداری می‌شود و هنگام تأسیس موزه آثاری خریداری شده که احتمالاً این اثر هم جزء آن بوده است. اینجانب در پژوهشی که در خصوص معرفی شاهنامه‌های مصور در موزه‌های میراث فرهنگی انجام داده‌ام و تحت عنوان نامورنامه انتشار یافته این برگ را در صفحه ۲۸۴ این کتاب معرفی نموده‌ام.

آنچه که معمولاً در بررسی تاریخ نگارگری ایران توسط مستشرقین نادیده گرفته می‌شود، مکاتب قبل از دوره مغول یا ایلخانی است که در این کتاب هم نگارگری پیش از دوره مغول را تنها در چند سطر اشاره نموده است. در حالیکه تأثیر نقاشی ایران در دوره اموی